

ФАКТИ-ФІКЦІЇ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ТА ЇХ РОЛЬ У ПРОЦЕСІ ДОКАЗУВАННЯ

Анотація. У статті проаналізовано наукові підходи щодо визначення фікцій у цивільному процесі, їх класифікації, дослідження значення та ролі у механізмі правового регулювання. Наведено авторське розуміння поняття «фікція» у цивільному процесі України.

Ключові слова: фікція, цивільне судочинство, цивільний процес, процес доказування.

Постановка проблеми. Трансформація загальної скерованості суспільного та державного розвитку зумовлює необхідність пошуку більш оптимальних засобів регулювання цивільних процесуальних правовідносин, формування нового підходу до інститутів цієї галузі права, що були відомі ще за часів Римської імперії та апробовані практикою проявів законодавчої техніки, які використовуються для найбільш раціонального викладу нормативного матеріалу. Одним із таких засобів є фікція, яка в цивільному судочинстві істотно впливає на формування доказової бази та визначення підстав звільнення від доказування.

Науково-теоретичні згадки про цей правовий феномен у вітчизняній юридичній науці зустрічаються досить рідко, і навіть у загальній теорії права дотепер не сформульовано загально-теоретичного розуміння правових фікцій, їх класифікації, значення та ролі у механізмі правового регулювання. При цьому, незважаючи на уявну невідповідність поширеним у цивільному процесуальному праві методам правового регулювання, фікції насправді є невід'ємним та іманентно притаманним юриспруденції правовим явищем. Основною детермінантою використання правових фікцій є загальновідомий факт, згідно з яким динамізм практики превалює над здатністю об'єктивного права до адекватного її відображення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом правові фікції відомі усім галузям права, проте у цивільному судочинстві їх чи не найбільше. Такий стан справ пояснюється високим рівнем деталізації процесуального регулювання правосуддя у цивільних справах і відмовою, особливо останніми роками, від установлення об'єктивної істини у змагальному процесі. Водночас, як запевняє М.М. Ясинок, слід говорити не лише про процесуальні фікції як окремі процесуальні дії, а і про цілі цивільні справи, які за своїм змістом є процесуальною фікцією. Разом із тим вони породжують конкретні правові наслідки.

Так, цивільні справи про усиновлення відповідно до п. 4 ч. 2 ст. 237 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) стосуються справ окремого провадження. Заявник, який бажає усиновити дитину або повнолітню особу, яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування, подає до суду заяву (ст. 251 ЦК України). За результатами розгляду такої заяви суд ухвалює рішення, у резолютивній частині якого зазначається про усиновлення дитини заявником (ч. 1 ст. 255 ЦК України). Таким чином, суд установлює той юридичний факт, із яким закон пов'язує виникнення між усиновлювачем і

усиновлюваним таких правовідносин, які є рівнозначними природно-правовим, що існують між кровними батьками і дітьми. Отже, заявник, звертаючись до суду із заявою про усиновлення дитини, заздалегідь розуміє, що він просить суд узаконити від імені держави правову фікцію, за наслідками якої така особа набуває статусу батька чи матері дитини, і така зміна (ст. 256 ЦК України) правового статусу спричиняє виникнення цілого комплексу прав і обов'язків, які стають неодмінними для таких осіб [1, с. 255–256].

Досліджуючи причини такого стану справ, науковці пояснюють це тим, що законодавство, будучи консервативною системою взаємопов'язаних понять та категорій, не завжди встигає за потребами і реаліями дійсності, тому держава прагне дотриматися принципу економічності у законотворчій діяльності, тобто віддає перевагу наданню умовного правового режиму певним правовідносинам чи об'єкту, якому це не притаманно, аніж створювати оновлені правові конструкції, через які правове регулювання матиме громіздкий характер [2, с. 148]. І якщо спробувати уявити абсолютну відмову від правових фікцій, то доведеться назавжди забути про такі правові категорії, як «юридична особа», «представництво», «бездокументарні цінні папери» тощо.

Як справедливо зазначає О.В. Єрмоєнко, без юридичних фікцій чимало правових рішень не могли би бути ухвалені судами, оскільки на перешкоді цьому стояла б логіка юридичної процесуальної форми. Окрім цього, фікції забезпечують також і процесуальну економію засобів та сил суддів і осіб, які беруть участь у здійсненні правосуддя в цивільних справах [3, с. 175]. Тому заслуговує на увагу сформульоване М.А. Будановою твердження про те, що у цивільному процесі правові фікції виконують подвійну роль: 1) є своєрідною правовою пільгою у процесі доказування; 2) виконують функції процесуальних санкцій [2, с. 10].

Окрім цього, процесуальні фікції розкривають сутність фікцій у матеріальному праві, вони є їх прикладним легалізованим провадженням, оскільки власне нормативне закріплення певних правових позицій ще не є значущим для особи. Як наголошує М.М. Ясинок, саме застосовуючи процесуальні фікції через нашу волю спрямованість із використанням фактичних даних, можемо відтворити натуральну реальність, яка матиме правові наслідки. Така реальність виникає не за рахунок посвідчення чи наявності права, засвідченого у встановленому матеріальним законом порядку, вона відтворюється судом у встановленому процесуальним законом порядку. У справах окремого провадження на державу в особі суду повинен бути покладений обов'язок не лише належним чином перевірити надані докази, а й допомогти витребувати їх за клопотанням заявника чи заінтересованої особи, а можливо, і за своєю ініціативою для створення того чи іншого юридичного факту, який відтворюється письмово у судовому рішенні, оскільки лише в такому разі процесуальні фікції стають юридичними фактами, які утворюють певні правові наслідки [1, с. 256].

Складності у нормативному регулюванні та процесуально-правовому застосуванні додає та обставина, що протягом тривалого періоду фікції розумілися правниками виключно в онтологічному значенні, як дещо хибне і недостовірне, таке, що не відповідає дійсності. При цьому юридичне поняття фікції не співпадає з його логічним та лінгвістичним розумінням – фікції у цивільному судочинстві наділені відмінними характерними рисами, виробленими юридичною теорією та практикою протягом багатьох століть її застосування. У зв'язку із цим важливо не звужувати випадки нормативної фіксації фікції у тексті цивільного процесуального закону, сподіваючись на етимологічні орієнтири у змісті відповідної норми (наприклад, припускається, вважається, прирівнюється тощо), оскільки фікція може бути настільки глибоко прихована у правовому приписі, що тільки через розширене ретельне тлумачення цієї норми можна виявити її та окреслити характер дії. Недаремно ще наприкінці XIX ст. Г.Ф. Дормідонтов, досліджуючи це питання, писав, що чіткого визначення поняття «правова фікція» марно шукати в юридичній літературі [4, с. 13].

Термін «фікція» (від лат. *«fictio»*, нім. *«fiktion»*, фр. *«fiction»*) у наш час використовується у багатьох значеннях:

1) як положення, що не відповідає дійсності. Так, серед перших цю тезу сформулював К.К. Панько, який стверджував, що «фікція не передбачає об'єктивного відображення реалій, а, навпаки, розглядається як сукупність логічних прийомів і методичних правил дослідження, за яких дійсність підводиться під яку-небудь умовну формулу» [5, с. 3]. Продовжує ці міркування Є.С. Шугріна, яка під правовою фікцією пропонує розуміти відсутнє положення, визнане законодавцем як наявне, через що стало загальнообов'язковим [6, с. 336]. За словами О.В. Мелехіна, це дозволяє внести у регулювання суспільних відносин необхідну чіткість, конкретність і визначеність [7, с. 296]. Дещо розширює таке розуміння Д.Д. Лупеник, який наполягає на тому, що під процесуальною фікцією розуміють використання в певних цілях положень, які не відповідають дійсності, тому у процесуальному праві за доведеності певного фактичного складу свідомо недостовірний факт вважається наявним і породжує юридичні наслідки [8, с. 42].

2) як правовий прийом законодавчої техніки. Зокрема, на переконання І.М. Зайцева, правові фікції, як техніко-юридичний прийом, означають особливий спосіб нормотворчості, сутність якого полягає в тому, що певні юридичні наслідки закон пов'язує із завідомо відсутніми фактами [9, с. 35–36]. К.К. Панько також визначає фікцію як один із прийомів законодавчої техніки, що полягає у визнанні наявним відсутнього і навпаки, а також здатність норми права не відповідати потребам суспільства у процесі правотворчої і правозастосовної діяльності [10, с. 464]. Натомість, на думку М.І. Магузова, фікції – це особливий прийом, який полягає в тому, що дійсність підводиться під певну невідповідну їй формулу, щоб потім із цієї формули зробити певні висновки. Такі фікції, продовжує учений, доповнюють собою класичні правові норми і слугують важливою допомогою у регулюванні складних взаємин між людьми [11, с. 262]. О.В. Танімов у своєму дослідженні акцентував увагу на універсальності цього техніко-юридичного прийому розроблення та реалізації правових норм, який має особливе цільове призначення у механізмі правового регулювання суспільних відносин та дозволяє подолати прогалини у законодавчій регламентації правових питань [12, с. 14]. Поділяє ці думки і Р.К. Лотфуллін [13, с. 14].

3) як юридичний факт. За словами В.В. Лазарева, правова фікція є різновидом юридичних фактів, що полягає у визнанні

юридичних процедур такими, що насправді існують. У зв'язку із цим він зазначав, що юридичні фікції привносять чіткість у правове регулювання суспільних відносин [14, с. 355]. Продовжуючи цю думку, О.О. Нахова зазначає, що правова фікція ототожнюється з визнанням факту, що не відповідає дійсності, наявним (чи навпаки) і тому призводить до настання відповідних правових наслідків [15, с. 143–144].

4) серед найменш популярних підходів до розуміння поняття процесуальної фікції, *нетрадиційних*, можна виділити такі:

– фікція-виняток із загальних правил провадження, без яких неможливо правильно і справедливо розглянути і вирішити цивільну справу, [16, с. 50–54];

– фікція-безспірна вигадка зі стовідсотковим ступенем неімовірності вигаданого факту [17, с. 52];

– фікція-правова норма особливого ґатунку, за допомогою якої положення, що не існують насправді або заперечують її, імперативно проголошуються наявними та такими, що мають юридичне значення, для подолання незаповненої невідомості у правовому регулюванні суспільних відносин [18, с. 9].

Вважаємо, що усі з наведених підходів мають у своєму змісті як позитивні моменти, так і недоліки. Зокрема, заперечуємо проти ототожнення процесуальних фікцій з окремим різновидом процесуальних норм, оскільки у такому разі відбувається груба методологічна неточність – безпідставно змішуються поняття фікції як засобу юридичної техніки і форма її відображення у тексті правової норми тощо.

Немає єдності у наукових колах і щодо визначення різновидів правових фікцій. Так, М.А. Буданова розрізняє фактичні і легальні фікції. Тоді як більшість юридичних фікцій закріплена у нормах права, відзначає авторка, тобто є легальними (наприклад, цивільне право у певних випадках передбачає можливість визнання особи безвісно відсутньою чи оголошення померлою; згідно з нормами кримінального права особа вважається несудимою, якщо судимість було знято чи погашено; цивільне процесуальне право передбачає можливість доставки судової повістки за останньою адресою, відомою суду, у разі зміни стороною у справі місця свого проживання та неповідомлення про це суду), на практиці існують та досить поширені так звані фактичні фікції (наприклад, незнання закону не звільняє від відповідальності, мовчання – ознака згоди тощо) [2, с. 150]. Дійсно, застосування фікцій у різних галузях науки пояснюється значною мірою тим, що використання цього прийому законодавчої техніки надає істотні переваги, позбавляючи необхідності формулювати зайві пояснення із приводу тих чи інших предметів, явищ, а також умовністю багатьох методів наукового пізнання усіх елементів цивільного процесу.

Іншою особливістю правових фікцій, на думку М.М. Ясинка, є наявність диспозитивної волі як заявника, так і держави, оскільки остання, узаконюючи такі правовідносини, зі своєї сторони також бере на себе коло зобов'язань. У зв'язку із цим обов'язок щодо збирання необхідних документів у справах окремого провадження, які пов'язані із процесуальними фікціями, повинен лежати не лише на заявникові, який відповідно до ч. 2 ст. 252 ЦК України зобов'язаний надати документи згідно з їх переліком, чи органі опіки і піклування відповідно до ч. 3 ст. 253 ЦК України, а і суді як державному органі, який узаконює таке звернення. Ось тому суд у такій категорії справ самостійно повинен перевірити питання щодо судимості заявника, можливого притягнення його до адміністративної відповідальності чи неодноразового вступу у шлюб [1, с. 256].

Саме такий багатовекторний підхід дослідників цивільного процесуального права до визначення правової природи та сут-

ності фікції у цивільному судочинстві серед інших факторів, що впливають на формування предмета доказування у справі, зумовлює безпідставне сполучення процесуально-правової фікції та інших причин звільнення від доказування, насамперед презумпції. У зв'язку із цим співвідношення правових фікцій та правових презумпцій неодноразово ставало предметом самостійного дослідження [19, с. 101–103].

Як зауважує І.П. Зеленко, необхідно відзначити відносно сприятливу історичну долю правових презумпцій порівняно з іншими штучними законодавчими конструкціями. Як юристи, так і громадська свідомість протягом всієї історії розвитку презумпцій займали переважно зважену позицію, що відображала розуміння встановлених законодавством припущень як зручного технічного інструменту, а переваги і втрати від його використання розглядалися насамперед у контексті загальної спрямованості правової політики держави.

Юридичним фікціям і аналогіям у цьому відношенні пощастило значно менше. Можливо, справа тут виключно в термінології, у негативних відтінках значення, що викликаються асоціаціями з «фіктивними правочинами», «хибними аналогіями» тощо. Варто було римським юристам назвати юридичні фікції, наприклад, правовими константами, а аналогії – правовими субсидіями, тоді, можливо, ставлення до цих феноменів було б зовсім іншим. І навпаки, якби презумпції отримали назву «припущення без достатніх підстав», видається, що доля цього законодавчого прийому склалася би набагато драматичніше. Однак у такому разі назва нікого не дратувала, і як самі презумпції, так і концепція їх застосування отримали розвиток [20, с. 19–20].

Водночас варто усвідомити, що далеко не всі фіктивні обставини та відносини можуть бути кваліфіковані як процесуально-правові фікції, незважаючи на те, що всі вони здатні провокувати виникнення фікцій у загальнонауковому та власне лінгвістичному розумінні цього слова. Тому слід погодитися з М.М. Ясинком, який обґрунтовано доводить, що фікція та презумпція є різними за своїм змістом юридичними категоріями. Закріплюючи презумпцію, законодавець виходить з імовірності існування тієї чи іншої обставини, а у створенні фікції законодавець виходить із того, що обставини, яка визнається наявною, у дійсності немає (або навпаки). Тому, продовжує вчений, у фікціях не йдеться про імовірність існування певних фактів [1, с. 256–257].

Висновки. Підсумовуючи наведену вище інформацію, вважаємо, що фікції є водночас засобом юридичної техніки, закріпленим у правовій нормі чи угоді сторін, і у класичному розумінні недостовірною твердження – атрибутом історичної правової спадщини. Доводиться визнавати, що сучасне законодавче регламентування цього правового феномена, на жаль, не відповідає реаліям сучасного цивільного процесу. Використання фікцій у цивільному судочинстві детерміновано насамперед сутністю соціально-економічних та правових відносин, що мають суперечливий характер і не можуть бути унормовані за допомогою застосування звичайних правових засобів. Тому у випадках, коли регулювання суспільних відносин може бути здійснено шляхом реалізації традиційних правових регуляторів, вживання фікцій не є об'єктивно необхідним та має бути виключено із цивільно-процесуального обігу.

Література:

1. Цивільний процес України : [підручник] / за заг. ред. д. ю. н., доцента М.М. Ясинка. – К. : Алерта, 2014. – 744 с.
2. Буданова М.А. Процесуальні льоготи в доказуванні в граждан-

- ском судопроизводстве : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс» / М.А. Буданова. – Саратов, 2011. – 218 с.
3. Еременко О.В. Обеспечительная роль гражданских процессуальных фикций в современном гражданском судопроизводстве / О.В. Еременко // Тенденции развития цивилистического процессуального законодательства и судопроизводства в современной России. – Саратов, 2009. – С. 174–178.
 4. Дормидонтов Г.Ф. Классификация явлений юридического быта, относимых к случаям применения фикций: Юридические фикции; Презумпции; Скрытые, символические, притворные и мнимые действия; Фидуциарные сделки / Г.Ф. Дормидонтов. – Казань : Типо-литография Императ. ун-та, 1895. – 176 с.
 5. Панько К.К. Фикции в уголовном праве и правоприменении / К.К. Панько. – Воронеж : Изд-во «Истоки», 1998. – 135 с.
 6. Шугрина Е.С. Профессиональные навыки юриста: опыт практического / Е.С. Шугрина ; отв. ред. Л.А. Воскобитова, Л.П. Михайлова, Е.С. Шугрина. – М. : Дело, 2001. – 416 с.
 7. Мелехин А.В. Теория государства и права : [учебник] / А.В. Мелехин. – М. : Маркет ДС корпорейшн, 2007. – 633 с.
 8. Луспенник Д.Д. Доказові презумпції та фікції у розподілі обов'язків із доказування / Д.Д. Луспенник // Теорія та практика судової діяльності : [науково-практичний посібник]. – К. : Атіка, 2007. – 624 с.
 9. Зайцев И. Правовые фикции в гражданском процессе / И. Зайцев // Российская юстиция. – 1997. – № 1. – С. 35–40.
 10. Панько К.К. Юридические фикции в современном российском праве / К.К. Панько // Проблемы юридической техники : Сборник статей / под ред. В.М. Баранова. – Н. Новгород, 2000. – С. 459–470.
 11. Теория государства и права / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – М. : Юристъ, 2004. – 776 с.
 12. Танимов О.В. Система юридических фикций в современном российском праве / О.В. Танимов // Вестник Российской правовой академии. – 2007. – № 1. – С. 13–16.
 13. Лотфуллин Р.К. Юридические фикции в гражданском праве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право» / Р.К. Лотфуллин. – М., 2008. – 27 с.
 14. Лазарев В.В. Теория государства и права : [учебник для вузов] / В.В. Лазарев, С.В. Липень. – М. : Изд-во «Спарк», 1998. – 448 с.
 15. Нахова Е.А. Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс» / Е.А. Нахова. – Саратов, 2004. – 176 с.
 16. Нахова Е.А. К вопросу о роли презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию / Е.А. Нахова // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2004. – № 2. – С. 50–54.
 17. Тумов В.В. Фикции как фактор становления иудейского и римского права / В.В. Тумов, Н.В. Малиновская // Вестник Воронежского государственного университета. – 2008. – № 1. – С. 45–56.
 18. Душакова Л.А. Правовые фикции : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / Л.А. Душакова. – Ростов н/Д., 2004. – 199 с.
 19. Ульяновська О. Правові фікції і правові презумпції: єдність та відмінність / О. Ульяновська // Право України. – 2005. – № 6. – С. 101–103.
 20. Зеленко І.П. Місце презумпції в механізмі правового регулювання / І.П. Зеленко // Учені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки». – 2013. – № 1–2. – Ч. 1. – С. 17–24.

Осипова И. И. Факты-фикции в гражданском судопроизводстве и их роль в процессе доказывания

Аннотация. В статье проанализированы научные подходы относительно определения фикций в гражданском процессе, их классификации, исследования значения и роли в механизме правового регулирования. Приведено авторское понимание понятия «фикция» в гражданском процессе Украины.

Ключевые слова: фикция, гражданское судопроизводство, гражданский процесс, процесс доказывания.

Osipova I. Facts fictions in the civil adjacent and their role in the process of proof

Summary. The article analyzes the scientific approaches regarding the definition of fictions in the civil process, their classification, the study of values and role

in the mechanism of legal regulation. Given the author's understanding of the concept of «fiction» in civil proceedings of Ukraine.

Key words: fiction, civil procedure, civil process, process of proof.